

յութեան անկապտող հանգամանքով, կը խորհրդանշէր խեր-բարաքեաթ, բարու-թիւն, առատութիւն, շէնութիւն և ինչպէս որ ցոյց պիտի տամ՝ գորգը իր վիշապով նոյնիսկ օգնական սեպուեցաւ մայրու-թեան, տղաբերքի, ամուլութեան, նման սրբագործ նշանին, խաչին, մասունքնե-րուն, գրքին»:

Հակառակ Հաւելի, Քիւրտեան ցոյց կու տայ որ վիշապ կապերտները ծփ դարէն շատ առաջ գոյութիւն ունեցած են Հա-յաստանի մէջ: Կը գրէ. «Այս գծա-րուեստը պէտք է որ զարգացած ըլլար Նախաքրիստոնէական և յետ-քրիստոնէա-կան սկզբնական շրջանին, Պարթեական Սըշակունի հարստութեան ի հայս մուտք գործելէն վերջ սկսելով, մինչեւ քրիս-տոնէութենէ վերջ Սրաբական տիրապե-տութեան՝ և աւելի եւս է ըսել՝ ազդե-ցութեան երեւիլը ի հայս. այսինքն մինչեւ Ը-թ դար...»:

Ըստ հեղինակին՝ Պարսիկներուն մէջ գորգաշինութիւնը յայտնուած է ԺՁ դա-րուն, մինչ Հայոց մէջ արդէն իսկ Ը դարէն:

Մանրամասնօրէն կը խօսի գորգերու վիշապ, փիւնիկ և արծիւ նկարներու կրած յեղաշրջումներուն վրայ, որոնք օգտակար են հայկական գորգերու դասակարգման համար:

*
*
*

Այս պրակով Քիւրտեան հրատարակած է նաեւ «Որդան» (կարմիր) վրայ ու-սումնասիրութիւն մը, գիտական գրքերէ և հանրագիտակ բառարաններէ օգտուած կ'ուզէ ցոյց տալ որ «Որդան կարմիր»ը Kirmiz պէտք է զանազանել. միայն «Որդան» գործածելու է առանց «կարմիր» բառը անոր կցելու. ահա այս առթիւ «Բազմապէս»էն և «Կոչնակ»էն կը յիշա-տակէ վկայութիւններ, որոնք սակայն բացարձակապէս չեն հաստատեր իր ըն-դունած տեսութիւնը: Կրկնութիւնները չա-փազանց են, որոնք նոյնպէս փաստ մը չեն իր ըսածին: Ըստ իս «Որդան կար-միր» բառերը անբաժանելի են, եթէ Որ-

դանկարմիր մէկ բառը սանսկրիտ Worm-hegotten բառէն ծագած չէ:

Որդան կարմիր գոյնին ուսումնական տեղեկութիւնները թէեւ շատ ծանօթ, սա-կայն ասով հանդերձ գորգերու գոյներուն զանազանութենէն նոր գիւտեր կարելի է ընել այդ ծանօթութիւններով:

Քիւրտեանի այս պրակները առհասա-րակ գորգաշինութեան համար ունին հե-տաքրքրական նիւթեր, մանաւանդ պատ-մական և հնախօսական տեսակէտով:

Հեղինակը գովելի դիտում մ'ունի հայ գեղարուեստի միւս նիւթերուն վրայ նման ուսումնասիրութիւններ հրատարակելու, որոնք մեզի համար հետաքրքրական են:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

ԴԵՊ Ի ԿԱՌԱՂԱՆ

Գրեց՝ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ

Տպ. «Հայրենիք» Պոսթըն, 1932, էջ 877,

Գին՝ 3 տոլար (թղթակազմ)

Տխուր դերք մըն է սա. շատ սեւ ու շատ տխուր՝ ինչպէս իր տիտղոսը: Թէեւ շնորհա-կալոյքեալ կը սկսի ու փառքով կը վերջա-նայ, սակայն որպէս վերջակէտ ու կնիք՝ կմախք մը կայ չոն. մեռելի դանկ մը սեւ՝ միակ մա-սուէքը մեր հաղարաւոր եղբայրներուն և սի-րելիներուն որոնք մահուան սարսուռով թողին մեզ և թողին մեր ճակտին անմխիթար որբու-թիւն մը, որ կարծես իր կարմիր և արիւնոտ տօնի ունի ամէն տարի, Ապրիլեան նահատակ-ներու տօնը, սրբագործուած Վարդանանց տօ-նին հետ: Ու այս տողերը, անուր և ան-մոռաց արձագանգ ապրուած ցաւի օրերու, իմ դոյզն պսակն ըլլան անսահման և անծանօթ շերտին իմ բոլոր ազգակից եղբայրներու և հոգւոյս հատորներուն:

Ամբաւ յուշեր կան այդ գրքին մէջ, որ օր մը ձեռքս ինկած՝ տարի մ'առաջ, ասրեցուց զիս կրկին ցաւագին յուշերով անցեալ տիտղ և իմ ցեղակիցներուն: Բայց արեւնի և մահ-ուան մէջ՝ ասրելու հզօր կամքը կայ իմ ցե-ղիս, որ կը փոխանցուի բոլոր վերապրողնե-րուն, ասրելու պատուով, մեր ցեղին սիրով, անոր փառքերուն հմայքով և ապագային յոյ-սերով: Վերջապէս այս տողերս գրողս ալ այդ գրքին մէջ եմ անհուն ցաւովս ու կորովովս և հարկ մը չունիմ այլեւս Յոբի սրտառուչ հա-ռաչն արձակել, վասն զի այնպէս գրուած են իմ խօսքերս և յաւիտեական, անընթաց գրին աւանդուած: Ու ես ալ իմ բարեկամ թափա-ռականն նման Նախախնամութեան յատուկ

շնորհքով և պաշտելի հօրեղբօր մը զոհողու-թիւններով ազատած բանտէ, դէհէնէ, սոոյդ մահէ՝ իմ կրնամ ընել իր վերջաբանը, ոտքս ցամաք դրած իրեն պէս, հայ տաճարի մը և հայ բարի հայրերու քով. «Փառք քեզ, Աս-տուած, հաղար փառք քու ամենակարող զօ-րութեանդ»:

Բայց ո՞վ է թափառականը, որ օրագրի մը էջերով, պարզ ու սահուն լեզուով, նրբին զգայնութեամբ, թարմ ու կենդանի նկարա-գրով, ցաւագին շունչով և արի ու բարի հո-գով, հայկական նկարագրի ամէնէն հզօր ար-տայայտութեամբ կը մաքառի մահուան դէմ ու կը դիմագրաւէ անխուղ, յանուն պատուի, յանուն ազգութեան և կրօնքի. ու հրաշալի ազատութեամբ խաւարի անդունդէն կեանքի և ազատութեան լոյս աշխարհը կը մանէ: Առ-այժմ կը լռենք այդ հարցումին դիմաց. քանի որ այդ կը թուի իր փափաքը:

Ի՞նչ է իր պատմածը և ի՞նչ գիտումով: — Ինչպէս ակնարկեցինք՝ հրաշալի ազատութեան մը իրականութիւնը՝ յետ ցաւի և մահասար-սուռ տեսարաններու: Ամբողջ գործ մը որ էջ մըն է միայն, 1925-8, զուլումի երկրին մէջ տեղի ունեցած դէպքերու, որոնց ակնհաստե-ն է Հեղինակը և օրը օրին դրի առած փաստացի դէպքեր ու տեղեկութիւններ:

Տխուրէն հետաքրքրական է այդ գրքին մէջ տեսնել թափառականը բանտէ բանտ, Հայոց աշխարհի աւերակներու մէջէն իր անցքը՝ դեռ անթաղ դիակներու վրայով, ու լսել, ծանօթա-նալ ողբերգական վիճակին վերապրող բեկոր-ներու, որոնք աւելի քան 45,000 են այժմ, ըստ իրեն, և կը տառապին հոգւով ու մարմնով, քանի որ դեռ կ'ապրի իրենց սրտին մէջ դի-տակցութիւնը իրենց ազգութեան և կրօնքին՝ որմէ հեռու են դժբախտաբար: Հեղինակը կու տայ միանգամայն պատմութիւնը քեւրաբու-ապստամբութեան և արիւնալի կոռւներուն մա-նրամանութեան, յիշելով նաեւ քաղաքական դէմքեր որ մեր կոտորածին մէջ մաս ունին:

Ու կը սկսի այսպէս: Համաձայնական նաւա-տորմը հեռացած է. Միլլի բանակը վերադա-ւած է Կ. Պոլիսը: 1924 Նոյեմբեր 25 է: Գամբը Լուծֆի քիւրտ հայաստանը թափառականին մանկութեան ծանօթերէն է: Կը տեսակցին Կ. Պոլսի մէջ: Սեւհոգի հայ մը՝ Ակնցի Ուսէֆ կամ Օսման՝ զրպարտութեամբ կը մատնէ թա-փառականը 1915 Յուլիս 26ին: Թափառական անմեղ մըն է. բայց քիւրտի մը հետ տեսակ-ցութիւնները, ճիշտ քրտական ապստամբու-թեան օրերուն՝ կասկած կու տան կառավարու-թեան: Թափառական ի զուր կը սնդէ թէ քաղաքական ոչ մէկ հանգամանքներ կային այդ յարաբերութեանց մէջ. և թէ ինք ոչ Դաշ-նակցական է և ոչ Հնչակ. այլ պարզապէս՝ թէ Լուծֆի իր հայրենակիցն էր, գրացի, մանկու-թեան ընկեր և աշակերտ. ահա միակ շարժա-ւիթը: Կ'աւելցնէ թափառական թէ Քիւրտերն էին որ իրենց ձեռքերը շաղախեցին հայ արեւ-

նով, և ինք երբեք չէր կրնար անոնց դործակցել: Դիւրին է թափառականին՝ մատնութեամբ ու անմեղներու արիւնով ինքզինքն աժան ազատել, սակայն իր բարի և արգարակորով նկարագրով կը մնայ իր խօսքին վրայ: Այլեւս խոշտան-գուած բանտարկեալ մըն է Կ. Պոլսի զնտան-ներուն մէջ: Հոն է որ վշտի և արցունքի ընկեր եղայ թափառականին, որ գիտակից կ'ընէր զիս թէ իրեն պէս զոհ մըն էի մատնիչ և հայ մայ-րեր լացնող Ուսէֆի: Իր ստուար հատորին քառապատիկը պիտի չբաւէր իմ տխուր կեան-քիս պատմութեան՝ աղէտի օրէն մինչեւ այդ թուականը — տասը տարի — և սակայն երախ-տապարտ եմ թափառականի որ իր կախարակի չէնքին սեւորակ որմերուն մէջ ագուցած է ուղնուծուծը իմ ոգիսականիս, զոր հոս կ'օրի-նակեմ. «Տարագրութեան ժամանակ ծնողքը կորսնցուցած, անուր չարչարանքներով անա-պատի կիզիչ արեւուն տակ մարմինը խանձած, սիրելիներու կսկիծով սիրտը խոցոտած, մատ-ներով դերեզման փորած, քոյր, եղբայր, հայր, մայր անապատի աւաղներուն մէջ թաղած, բայց յուսահատած, չբարոյալքուած պատանին»:

Ու չէ սխալեր թափառական արձանագրելու իմ խօսքերս, ազատ արձակուելու պահուս-«Քեզ պիտի չմոռնամ մինչեւ կեանքիս վերջը»:

Այո, սիրելի թափառական, քեզ չմոռցայ երբեք, այդ լաւ դիտես, և ակողորմ չառաջ-ներուդ և օգնութեան աղաղակներուդ ունկըն-դրած եմ սրտիս անհուն կսկիծով, և կրցած միջամտութիւնս ըրած եմ, երբ, հաստատ մնալով անկեղծ և իրական յայտարարութիւն-ներուդ վրայ, խարբերդի անկախութեան ա-տեանին յանձնուեցար: Ու անկէց վերջ տա-ռապեցար Սեբաստիոյ բանտերուն մէջ, միշտ քաղաքական յանցաւորի անհիմն ամբաստանու-թեանց զոհ: Ու թող ներուի հոս արձանագրել ինձ մտերմօրէն գրուած բանտի նամակներէդ որոնք սրտիդ բարութեան և անմեղութեան, հայրենասէր և կրօնասէր տիպարդ կը մատնա-նշէն զօրաւոր գիծերով, թէեւ շատ մեղամղձ ու սրտայոյզ. ինչպէս հարազատ գաղափարը չունէիք՝ որով շարագրած ես «Դէպ ի Կախա-ղան»ը:

926, IV, 21 Քաղաքային բանտ

Սեբաստիա

Ազմիլ Պարոն

Հայկ Ահարոնեան

Հայրողի՝

Վեմետիկ

Որոշի եմ ըսել թէ, վերջապէս ազատուած ես, եւ մամաւանդ կը գտնուիս այնպիսի տեղ մը՝ և այնպիսի ձեռքերու մէջ որ պարտիս ինքզին-քը աշխարհի ամենէն երջանիկը համարիլ. Սնուշտ կը յիշես Պոլսոյ ոստիկանատունը, իր քիզի կ'ըսէի. «Մի՛ վախճար հայի, վաղը կ'ազատիս», ու ազատեցար...:

Իսկ ես... Խարբերդ տարուեցայ ու հոն ամ-կախութեամբ դատարանին կողմէ 15 տարի թիա-պարտութեամբ դատապարտուելով, ծննդավայրը Սեբաստիա փոխադրուեցայ:

Անշուշտ բանտարկութեան պատճառներն և տառապանքներն մամրամասնութիւնները գրեւոր հարկ չկայ, քանի որ տեղեկացար հարցաքննութեանց և դատապարտութեան պատճառներն ուս. միայն սաչափը կ'ուզեմ ըսել թէ, փառք Աստուծոյ որ կ'ապրիմ դեռ....

Այժմ հոս եմ, այսինքն հոմ ուր որ դու անցուցիր մանկութեան օրերդ. գիտէի որ հոս ազգականներ ունիս, քանիցս հարցուցի բայց ոչ ոք մէջտեղ չեկաւ, մինչև որ մամալը եկաւ, ու դեռ երէկ բարեկամներէդ Պ. Մկրտիչը բանտ գալով իմացուց թէ դու ազատուած ես, և գիտեմ, չայլ, ինչքան ուրախացայ երբ լսեցի թէ ազատ ես:

Ազգականներուդ գրած մամալը կարդացի, իմ մասին ալ քանի մը տող գրած էիր, որով պարտք կը զգայի պատասխանել. շնորհակալ եմ որ չես մոռցած ազգիդ հալածական մէկ զաւակը որ այժմ դարեւր բանտարկեալ մըն է «հայրենեաց քո տան»....

Բարեկամներուդ հետ երկու օր է որ ծանօթացած եմ. թէև 7 ամիս է որ հոս եմ բայց առաջին անգամ և կամ աւելի ճիշդը ձեր մամակին միջոցաւ առիթ ունեցայ ծանցնալ զիրենք:

Նամակէդ իմացայ որ Ֆրանսա կամ Ամերիկա մեկնել մտադրած ես, անշուշտ ուր որ ալ երթաս չես մոռնար տառապանքի ընկերդ, որ ծանցար Պոլսոյ ուստիկանատան հիւրանոցում.... Դեռ փոքր թէ բանտարկուած եմ, հայ եմ, հայ ծնած, հայ մեծցած ու տառապանքի բոլոր փուլերուն որպէս հայ կը դիմագրաւեմ, կը տուկամ ու վստահ եմ թէ պիտի յաղթեմ - քանի որ հայ եմ....

Բեհ, քանիցս մահը ողջագուրեցի, բայց ծաղրեցի ու ամցայ... չէ՛մի որ ազգովիմ արդէն մահուան գրկէն ծնած եմք....

Բանտարկութեան շրջանին գուցէ շատ մը մեղութիւններ, միւթակամ, հոգեր, զրկանք, զրմտան ու շղթայ կրեմ, տեսնեմ ու անցնիմ, բայց այդ բոլորի փոխարէն կրկին երջանիկ եմ, քանի որ անձիս համար ապրած չեմ, քանի որ պատկանած ազգիս քաւութեան-մոխազմ եմ, և այդ իսկ պատիւ մըն է ինձ և ինձմով՝ պատկանած ազգիս....

Ուրախ եմ որ անձնական ստորին պատճառներով բանտարկուած չեմ, այլ լոկ քաղաքական, ուստի ըմալ չեմ ցաւիր քանի գաղափարիս գոհմ եմ....

Միայն թէ օտար երկրի մը անհիւրընկալ ավիւնքիմ, խոնաւ մէկ զմտամիմ մէջ տառապանք պահուս գոմէ չմոռցուիմ....

Դա՛ն ես չէ՛... և կը յուսամ թէ ալ աւելի պիտի յառաջադիմես. բայց երջանկութեանդ ուղին վրայ մի մոռնար տառապանքի եղբայրդ, քանի որ հայ ես... չգիտեմ թէ Պոլսոյ մէջ առիթ ունեցա՞ր կինս և պզտիկս տեսնելու, կարծեմ քեզի խօսած էի թէ ամոռն Մեծ Գղզի կը ըմալին, եւ այսօր իմ տառապանքներն ու միակ պալարը այդ որբերն են, այլապէս բանտը տառապանքի փշոտ հանգստի մէկ համգորումն է....

Բեհ, հոգս իսկ չէ... բնութիւնը ինչքան կ'ուզէ թող փորձէ... պիտի տոկամ և ուժերուս մերած չափով պիտի դիմագրաւեմ պարտադրուած հարուածներուն....

Հոս շնորհաբար օտար բանտարկեալներու մէջ մէկ հայ կայ, ամ ալ տեղացի, բայց շատ խեղճ, մմացեալները թուրք և քիւրտեր են, ու այդ բոլորիմ մէջ միակ դարիպը ես եմ, որ ոչ բարեկամ և ոչ ալ ծանօթ ունիմ. բայց ազգային

ոգիմ ու իմ համոզումներս միացած զօրաւոր կամքիս, ուժ կու տամ ինձի ցոյց տալ բոլորիմ թէ հայը, հայուն ազգային ոգիմ անխորտակելի է....

Միւրում ոտանաւորդ կարդացի. ուրախ եմ որ Միւթարեան հայրերու շունչը մոր կեանք մը և շուրջ մոր ու հաստատուն ապաւէն մը տուած է քեզի. իմ կողմանէ համբուրէ բոլորիմ աջը և ըսէ թէ «կեանքի բոլոր տեսողութեանը, հոգիով ու սրտով ձեզի սիրած ու ձեր շունչովը կեանք ու ոգեւորութիւն առած է ան, որ այսօր իր բանտի խցիկէն իսկ միշտ ձեր յոյսովն է որ կը թռի ու կ'ապրի»:

Ո՛րդի, անշուշտ Պոլսոյ մէջ կարճ տեսակցութիւն մը յետոյ կրցիր հասկնալ թէ կեանքը ինձի համար զոյուլիմ չունի, մարդիկ եթէ իրենց պատկանած համայնքիմ ու և է օգտակարութիւն մատուցանել կարող չեն, բոյսերէ տարբերութիւն չեն ունեւար:

Իմ միակ մտահոգութիւնս որք ձգած պըզտիկս է, ամ ալ յանձնած եմ սրտցաւ ազգակիցներուն զթութեան:

Ազգական կամ բարեկամ գրեթէ չունիմ, բոլորը գոհ եմ տուած ընդհանուր եղեւնիմ, ես ալ անա ինկած եմ բանտ, բայց յոյսս կտրած չեմ ըմալ:

Այո՛, որդի, յոյսը ամենագորաւոր ուժն է որ մարդս կ'առաջնորդէ....

Մարդիկ աշխատելու են լաւ ամուս մը թողուլ, ինչպէս որ այսօր Միւթարեան հայրերու անունը անմահացած է մեր սրտերում մէջ:

Հոս հանգիստս լաւ է. սեքստադարանը կը քաշուիմ բանտ գալու, բայց ի քանի մը ազգայիններէ որոնք շաբաթը քանի մը անգամ բանտ գալով զիս կը տեսնեն, բայց ոչ ոքի բեռ ըլլալ չեմ ուզեր, որովհետեւ անհատ մը որ ազգայիններու օգնութեան դիմելու չափ իւր անհատական արժանապատուութիւնը մեղցնելու կը ձգտի, ըստ իս իւր ապագան իւր իսկ ձեռքով փճացուցած կը լինի:

Նամակը ուղղակի բանտը իմ հասցէիս գրէ, միշտ պիտի պատասխանեմ, և ուրախ պիտի ըլլամ որպէս եղբայր քեզ բարեկեցու:

(Ստորագր.)

(ԱՆՔՈՒԱԿԻՐ ՆԱՄԱԿԷ ՄԸ)

Միւրումիկ չայլ

Ներփակեալ մամակը Միւթարեան հայրերուն տուր, և քու կողմանէ պէտք եղածը խօսէ իրենց:

Չմեռա՛յ չայլ, ու չեմ մեռնիր քանի որ զիս հասկցողներ ու ծանցողներ ունիմ. տառապանքի սալիմ վրայ կուած ու պայքարի ծամբում վրայ կոփուած սրտիկս դեռ ուժ ունի տոկալու շատ մը հարուածներու, բաւ է որ չմոռցուիմ:

Անշուշտ կը մերես որ այսքան երկար գրեցի. տառապակոծ սրտիկս երկար ժամանակէ ի վեր էր որ սրտցաւ եղբայրներու և հոգեւոր հայրերու կարօտը կը քաշէր:

Ճակատը համբուրող

տառապակոծ եղբայրդ
(Ստորագր.)

Յ. Գ. — Կ'ամցնիմ, չայլ, տառապանքի այս սեւ օրերը շուտ կ'անցնին, բաւ է որ արի ըլլամք, յուսամք ու տոկամք:

Մի՛ մոռնար, շուտ գրես, կը սպասեմ. վաղը գարում է:

926, IV, 16 Բանտի խցիկէս

Սեքստա

Կարօտի եղբոր մը

Պ. չայլ Ահարոնեանի

Խաւիա

չայորդի,

Բաղդաւոր օր մը համարեցի այն ժամը՝ երբ առաջին թղթիկը կարդալու բաղդը ունեցայ. եւ ուրախ որ ամապատի մը, այրող աւազի մը խորութեանը մէջ՝ — ուրախ մը — և տառապանքի ծամբուն վրայ յոգնութեան պրկուած շրթներուն պապակը զովացնելու համար, պաղ ու զուլալ աղբիւրի մը գլզում ծայրը ակամջիս կը հասնի. ու երբ երկտող կարդացի, երկա՛ր, շա՛տ երկար խոկացի ու լացի.... Այո՛, լացի՝ մահատակուած ազգի մը ցիրուցամ զաւակներուն ճակատագրիմ վրայ, որ հազիւ թէ եղեւնի մը զոհաբերումէն մազապուր փրկուած, անա կրկին կը տարուբերուին, տառապանքի ու կրկնի մը փոփոքում, փրփրում ալքաներէն.... ո՛ր կ'երթամ.... դէպ ի չարչարանքի մոր Գողգոթան.... եւ ո՛ր կ'անգ պիտի առնիմ մեր կիթոտած քայլերը.... ամայատակ ուկիանի մը եզրիմ.... կամ մոր արեան լճերու ափումը.... Ահա այս է այսօրուս մեր ուղիմ.... քալէ՛... միշտ քալէ՛... ո՛չ համգիստ և ոչ ալ խաղաղ կեանք.... տառապի՛ր.... բայց մի՛ լար, արցունքը թոյլ սրտերո՛ւ, բայց տառապող հոգիներու միակ սփոփանքն է.... տոկա՛լ եթէ ուժ ունիս.... եւ շարունակ փշոտ ծամբաղ բայց միմչեւ ո՛ր.... Հո՛մ ուր արշալոյսը արեան ծովէ մը մոր պիտի ծնի.... և ըմութիւնը վերջ պիտի դնէ իւր զուլումներում....

Այսօր ամէն ինչ սեւ է... սրտերը խաւար, կեանքերը դէպ ի մահ կը քալեն.... հանգիստ չկայ.... Աղա՛մ ու եւայիմ կազմութեան մախա-միւթը միող ափ մը հողը դեռ յագեցած չէ մարդկային արիւմէն.... իսկ վա՛ղը....

Երբ առաւօտեան զեփիւռիմ մեղմ շոյանքիմ տակ, մետաքսէ շղարշներու մէջ պարուրուած մոր հարսի մը մամ, արեգը ծագի.... ու փոթորիկը խաղաղելէմ վերջ, արեան ծովերէ յառաջացող մեր մաւր հասնի խաղաղութեան մաւա-հանգիստը, այն ատեն է որ լացող աչքերը մորէն պիտի ժպտի, բլբլիմ ջերմ համբոյրներուն տակ.... իսկ միմչեւ ա՛յդ.... պարտիմք տոկալ.... տոկալ ու համբերել և հոգեկամ արիւթեամբ վաղուամ արշալոյսիմ սպասել....

Ու կը սպասենք. ումա՞ք օտարութեան ամ-հիւրընկալ ավիւնքիմ. ուրիշներ, զմտամներու խոնաւ անկիւններում....

Առաջիմ մամակը որ մոր յոյս մը կը մեր-շնչէր ինձի, մեծ տպաւորութիւն մը թողուց վի-րաւոր սրտիկս ծալքերում մէջ.... Թէեւ կեանքը երազ մ'է սիմ, կամ ծաղիկ մը աշխարհ պարտէ-զիմ, բայց քանի որ կը շնչէ, քանի որ կը զգայ ու կը տեսնէ, կ'ուզէ որ ապրի վաղուամ յոյսով:

Կը յուսամ թէ առողջ ու հանգիստ ըլլալով Միւթարեանց սուրբ շունչովը կը ծխի ու կը ծաղկիս. երջանիկ համարէ ինքզինքը որ ամոռն հոգիանիմ կը վայելես. հայ ազգի վերածնունդի այդ հոգը, գիտութեան ակը ուղի մը գծած է՝ որմէ պիտի անցնիմ տառապանքի զաւակները:

Պիտի խնդրեմ որ իմ կողմանէս իրեմց սուրբ աջը համբուրելով յարգանքներու և իրենց համ-դէպ ունեցած անկեղծ զգացումներու թարգմանն ըլլաս:

Սեքստաիւր մէջ վարժարանի մը չգոյութիւն

մը շատ ցաւալի հետեւանքներ կ'ունենայ, բայց կը յուսացուի դարմամ մը տանիլ:

... Կարօտագին բարեկեցիկ....

Տառապանքի ընկեր մը

(Ստորագր.)

Նամակներէն երկար մէջբերումը թող վըշտակէր բայց արի չայորդի մը հոգին ցուցնէ, եւ գաղափարը որուն համար կ'ապրի:

Դարունակելով իր պատմութեան լեւր, նա 1925ի Օգոստոս 4ին Ատանա է տարուած, գա-նակոծ ու չարչարուած կ'անցնէ Այնթապ, ուր համեմատորէն հանգիստ օրեր կ'ունենայ և թուրքերն անգամ կը խոստովանին թէ Թափառա-կանի միակ յանցանքը հայ ըլլալն է: Օգոստ. 21ին Խարբեղի եկեղեցի — բանտին մէջ 1180 բանտարկեալներու հետն է: Յաջորդ էջերուն մէջ Անկախութեան դատարանի գործունէու-թիւնն է որ կը պատմէ, ա՛ն և սարսափի տե-սարանները կախաղաններուն, ուր մինչեւ իսկ ազատ արձակուածներ կը մեռնին վախերէն:

Թափառական իր դէմ եղած բոլոր զըր-պարտութիւնները ջրելով կ'ազատի մահէն բայց կը դատապարտուի 15 տարի շղթայակիր բանտ-արկութեան և 101 տարի բերդարգելութեան Սեքստաիւր մէջ, ուր կը գտնուի 1925ի Նո-յեմբեր 8ին: Թափառական կը նկարագրէ եղեւնաւոր քիւրտերու կրած պատիժն ու մա-հերը, ու կը լսէ անոնց տարածած խոստո-վանութիւնը թէ անմեղ հայերու արեան պա-րկութեան և 101 տարի բերդարգելութեան տե-սեւ ու սարսափ է, պաշարում, կախաղան:

Դանօթներու ձեռքով կը յայտնուի Թափա-ռականի անմեղութիւնը. 26 Նոյ.ին ան կեդր. բանտի 10 թիւին մէջն է: Զարմանալիօրէն սխալի է բանտարկեալ Թ. ի հաւատացեալ հայու տիպարը, երբ կը նկարագրէ Դանօթի օրերը զոր յաջորած է նուիրագործէ Առաքել հայուն հետ այնքան այլալիւծ բաղմութեան մէջ: «Հպարտութեամբ կ'ուզեմ ըսել շուրջին-ներուն, թէ այսօր Քրիստոսի Դանօթեան ու Մկրտութեան թուականն է, ու ես որպէս հայ, բանտի առանձնութեան մէջ կ'ուզեմ տօնել զայն»: Եւ խորհել որ հոն ուրացած հայեր ալ կան, մինչ Թ. կ'ըսէ. «Նրբ. եկեղեցի կայ ու տէրութեւ կը կարգայ, ամէն մարդ կրնայ խա-չակնքել: Խնդիրը եկեղեցիէն դուրս և հայկա-կան շրջանակներէ հեռու՝ հայութիւնը բարձր պահելուն մէջ է»: Եւ Թափառականի կրօնական հոգին իր ազատութեան ալ կը նպաստէ:

Թափառական տիւր օրերու մէջ իր մտքի արթնութիւնը պահած ամէն հնարք կ'ընէ դէպ ի ազատութիւն. և ամէնէն առաջ իր լաւ ձեր-բերն ի սպաս դնելով իր շրջակայ պաշտօնեա-ներուն: «Զեռ. կը բերէ յաջորդութիւններ» բանտին մէջ, ասկից քաշալէրուած իրեն այցի կու գան տեղացի հայերը. այդ առթիւ է որ Թ. իր ազգային գործիչի դերը կը խաղայ, լեւա-դրելով վարժարանի և եկեղեցւոյ բացումը: Թափառական իր հնարագիտութեամբ գեռ կը յառաջանայ մինչեւ գրեհ և գրաքննիչ, շնոր-

հիւ իր ներշնչած վստահութեան: Թ. իր յուշերուն մէջ երկար գրութեան ունի ալիւրի գործարանատէր Շահէն Շահինեան Սեբաստացիի մասին, անոր բանտարկութիւնը, աղէտ, եւն.: Եւ յետոյ տխրութեամբ համակուած Չատիկի տօնակատարութիւն մը, Յարութեան տօն՝ մահացու բանտին մէջ. խեղճ թափառական կը նկատէ հայութիւնը՝ մոռցուած, ինչպէս մոռցուած է Քրիստոս, ու տխուր շեշտով կը հարցնէ. « Ո՛ւր է Չատիկը Հայութեան, երբ յարութիւն պիտի առնեն մեր Քրիստոսները»: Ու Չատիկէն վերջ Ապրիլ 24ը (1926)՝ «Ե՛ւ, Աւաբէ՛լ, կրակ գիր խնկամանին մէջ, որ ծխայ: Այսօր համազգային սուգի օր է: Վառէ սեղանին վրայ գրուած զոյգ մը մոմերը, սեւ ժապակէնները երկարէ աշտանակէ աշտանակ, և ինծի հետ ծուներ գիր մեր մեծ մեռելներու գերեզմանին առջեւ...»:

Ո՛վ կրնայ մոռնալ նման տխար հայեր, որ իրենց ցեղին համար կ'ապրին ու կը կրեն: Թ. սուգի մէջ է, իր արեւակիցներու մեծ սուգին. մինչ անգին հարեւրակորներ բանտին մէջ իրար կը զարնեն, կը ծեծուին, կը վիրաւորուին՝ թուրք, չէքէզ, քիւրտ... կռիւ, լուսանք, վայնասուն, ու յետոյ վիրաւորներ ու մեռեալ...: Ո՛րքան բարձր ու աղնուական է մեր ցեղը, մեր մարտիրոս ցեղը:

Թափառական բանտի իրարանցումներէ վերջ օրը օրին կը գրէ քրտական շարժումները, պարտութիւնները, զոհերը որ կու գան անմեղ ու մեղաւոր խառնուած:

Թափառական կրթական հարցէն զատ հայ տիկիներու հետ ալ կը գործակցի ու իր իմաստութեամբ և արիւթեամբ կ'ազատէ 23 որբեր. կը թղթակցի Ամերիկահայ սեբաստացիներու միութեան 50,000 տոլարի հանգանակութեամբ տեղւոյն հայերն Հայաստան փոխադրելու համար, միեւնոյն միջոց նամակ Հայաստանի կառավարութեան: Ար յաջորդէն տխուր էջեր ուր Թ. ի հասցէին եկած նամակները բռնուած, Թ. դարձեալ դատի կանչուած է. կասկածի տակ են ինչ ինչ բացատրութիւններ՝ որոնք դաւաճութեան իմաստով կը մեկնուին. բայց այդ փոթորիկէն առաջ կը կանխեն տխուր օրեր. նախատինք և նեղութիւն պահանջներու կողմէ: Հոտ է սակայն որ Թափառական սրտաշարժ գիւղուած մը կը պատմէ: Խալիտ Թուրք պահակը ինքզինք զրկուած որբ մը կը համարի, որուն ծնողներն սպաննած են «կեալուր»ները, և ատոր համար կ'ատէ Թափառականը և ամէն հայ: Թ. անոր գէմքէն և հոգեկան գիրքէն կը կասկածի. աստիճանաբար խորհրդաւոր հարցումներով անոր մէջ դիտակցութիւնը կ'արթնցնէ հայութեան և քրիստոնէութեան և թէ թուրքերն են որ իր ծնողքը մահացուցած են, և ինք հայ է: Խեղճ պահակը հոգեկան խռովքի կը մասնութի, և վերջապէս կ'ըմբռնէ իր ծառայութիւնը, ու հետեւորդ ողբալի վիճակը: Վերջում,

անհունորէն դառնացած՝ այլեւս չի կրնար հոն մնալ ու կը բռնէ փախուստի ճամբան: Հարկ է կարգաւ այդ յուզումնալից էջերը, ուր հայութեան հոգեկան ուժն ու քարութիւնը կը ցոլայ վառ գոյնով: Թափառական ալ իր կարգին անհունորէն գոհ է տարած յաղթանակին վրայ:

Ապա առերեւոյթ ազատագրման մը հրամանը կը շրջի չորս կողմը, ինչ որ ուրիշ վտանգներ կու հնէ կու տայ Թափառականի. և ինք այս անգամ կը մտածէ հեռանալ այդ տեղերէն:

Իր արթնութիւնն եւ հնարագիտութիւնը, միւս կողմէն նպաստաւոր պայմաններ իր ծրագիրը կը յաջողցնեն և ինք 1928 Մայիս 24ին արդէն հեռացած է Սեբաստիայէն:

Յունիս 10ին արդէն Պոլիս է, ազատ. ինչ որ իրեն երազ կը թուի. կատարուած է իր ուխտը. բանտին մէջ չմեռնիլ: Ու այլեւս իրեն համար ծանր չի դար մահը, երբ այդ ուխտը կատարուած է, երբ բախտը կ'ունենայ ողջագուրելու իր կինն ու աղջնակը:

Թ. սակայն անակնկալ պատճառներով կը ստիպուի մինչեւ Սնդարա վերադառնալ, բայց Նախարարութեան կ'օգնէ և ամէն վտանգէ ազատելով կրկին Պոլիս կու գայ. և անկից վառնա, ուր արդէն կ'աւարտէ իր կախարահի պատմութիւնը. 10 Օգոստոս, «Փառք քեզ, Աստուած, հազար փառք քու ամենակարող զօրութեանդ, ըսի, երբ ողբս ցամաք գրի Վառնայի բարափը»:

Թափառական իր հատորին կցած է անուններով, թիւերով և նկարագիրներով բաւական ընդարձակ վիճակագրական և անտեսական ծանօթութիւններ դաւառահայտութեան կացութեան մասին:

Թուուցիկ ակնարկով աւարտեցինք Թափառականի տխուր յուշերը որոնց մէջ ան իր անձնականին հետ խառնած է մեր ցեղի բեկորներուն տառապանքը:

Ինչ որ ցայտուն է այդ գրքին մէջ և Թափառականի կ'ուզէ հասկցնել՝ դադափարի հարցն է, գիտակցի և արի ընել հայը իր ճակատագրի ամէնէն թշուառ պարագաներուն իսկ և ներշնչել ուժով՝ մաքառել բնութեան և մահուան սպառնացող վտանգներուն գէմ՝ մինչեւ վերջը, մինչեւ յետին շունչը: Եւ անհատի զոհարելութեան մէջ ջանալ ցեղի դադափարն ու հոգին յաւերժացնել: Այդ հոգին միայն կրնայ դիւցաղնութիւն գործել տալ անհատին, այդ հոգով կը փառաւորուի անհատը և կը շինուի ընկերութիւնը:

Ահիւ, տառապանքի հոցէն պրծած, մենք բաւ կ'ըմբռնենք արժէքը Թափառականի գրքին և կրածներուն: Հոգով կը խնդակցինք այդ հրաշափառ ազատութեան, և շնորհակալ ենք Թափառականի որ շատերուն հետ, որոնց յիշատակն անմահացած է այդ գրքին մէջ՝ մեր բաժինը աննշան չէ:

ՀԱՅ ԲԱՐՈՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

ԶԱՆՈՒՅՍ ԶԱՆՈՒՅՍ

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻ հայկական մամուլը գլխաւորապէս երեք մեծ կեդրոններու մէջ կը փայլի — Պոսթոն, Նիւ Եորք, Յրեզնոյ — զաղութներու համեմատական բազմութեան, կարողութեան և զարգացման չափանիշերով:

Պոսթոնի մէջ ծնունդ կ'առնեն զոյգ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ները և «ՊԱՅՔԱՐ», որոնք արդէն ծանօթ են: 1931ին լոյս տեսաւ հոն «ՀԱՅ ՎԱՍՏԱԿ»ը, առեւտրական եւ տնտեսական հանդէս, նման ուրիշ «ՎԱՍՏԱԿ»ի մը որ ճիշտ նոյն տարւոյն երեւցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, Պ. Ա. Գալփաքճեանի ջանքերով, մեծապէս կարեւոր դեր մը խաղալով աշխարհիս ներկայ տնտեսական նեղ պարագային:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» օրաթերթը գրական — գիտական և երբեմն բանասիրական նիւթեր ալ կը մշակէ. երկու տարի առաջ աւելի զգալի էր և յաճախ՝ նման նիւթերու երեւումը: Ներկայիս աւելի սեղմ և ամփոփ վիճակի է վերածուած:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ամսաթերթը արդէն ծանօթ է մեզի իր նկարագրով, ձգտումներով և հրամցուցած նիւթերով: Ճոխագոյն հայ պարբերականն է ան իր գրական և այլ բաժիններով. ատոր համար իսկ պարբերաբար կու տանք անոր նիւթերու ամփոփոյցը՝ հակիրճ խորհրդածութիւններով:

«ՊԱՅՔԱՐ» ճոխ օրագիրը երկու տարի առաջ փորձեց իր կողքին հրատարակել «Հայրենիք»ի նման՝ գրական պարբերական մը, պատկերազարդ: Երկու պրակ միայն ունեցանք անկէ: Ա. 1930 Նոյ. և Բ. 1931 Սեպտ.: Որպէս նկարագիր և ուղղութիւն՝ շատ արդի շունչ կ'ուզէր ունենալ «Սզգային — գրական — տնտեսական» սակայն գրական նիւթերու մեծ մաս մը «Հին էջեր»էն էր. ատոր համար,

մասամբ, հատընտիր ծաղկաբաղի մը ընդթն ունէր: Հոն կան սուղիւ էջեր՝ Թլկուրանցիէն, Քուչակէն, Ալիշանէն, Դուրեանէն, Նարպէյէն, Ծատուրեանէն, Պարոնեանէն, Յ. Յովհաննէսեանէն, Թու. մանեանէն և վարուժանէն:

Իսկ արդիւններէն հոն բաժին ունին՝ Վ. Մ. Քիւրքճեան, Հ. Ս. Երեմեան, Զ. Թունի, Թէքէեան, Թումայեան, Ա. Սաֆրաստեան, Ա. Օտեան եւն.:

Նիւ Եորքի հրապարակին վրայ կան ճերմակ ու կարմիր օրագիրներ, ինչպէս «ԿՈՒՈՒՆԿ», «ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ», «ԲԱՆՈՒՈՐ», սակայն շատ նուազկոտ են և առանց գրական լուծայի:

Հինօրեայ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ»ը՝ հանդերձ իր տնտեսական ճգնաժամով, կը շարունակէ իր համեստ բաժինը բերել մեր գրականութեան, և առաւելապէս ընտանեկան յարկը թափանցելով, ազգային ու միջազգային գրականութեան ու կեանքին պատկերը մօտեցնելով և մարսելի դարձնելով մեր միջակ դասակարգին. ձգտում մը շահաւոր, հրատարակչներուն՝ տնտեսապէս (թէեւ ահազանգը խոտոր համեմատի ներկայիս), և բարոյապէս՝ քանի որ հրամցուած նիւթերը ստուար բազմութենէ մը կը կարդացուին:

Շահաւոր նաեւ ընթերցողներուն, ճոխ և կարեւոր նիւթերով և զիրարմատոյց ըլլալու առաւելութեամբ: Բայց անկեղծ ըլլալու համար պիտի ըսենք որ այդ թերթը որքան ալ հայաշունչ և ազգային հարցերով զբաղող՝ սակայն զերծ չէ բուրդական շունչէ, և այդ անզգալի չէ անշուշտ ընթերցողներու մեծամասնութեան: Դեռ անցեալները կուսակրօնութեան հակապայքարի բուռն և անտեղի մանաւանդ թէ Աւետարանի հոգւոյն հա-